

Společnost a uspořádání reality¹

MARTIN HAMPL

Přírodovědecká fakulta UK, Praha

FRANTIŠEK CHARVÁT

Sociologický ústav ČSAV, Praha

ZDENĚK PAVLÍK

Přírodovědecká fakulta UK, Praha

Problematika struktury a vývoje společnosti přitahovala vždy pozornost celé skupiny vědních oborů. Smysl a praktické potřeby tohoto studia se přitom neustále rozšiřovaly. Jestliže v prvních obdobích dominovaly zájmy ideologické a politické, přistupovaly velmi záhy i zájmy ekonomické a v současnosti i zájmy ekologické. To vše vedlo k jakési socializaci, resp. humanizaci většiny – a to i přírodních – vědních disciplín i vědy jako celku a zároveň k zkomplexňování vlastních sociálních věd. Z věcného hlediska pak tento vývoj vedl k rozšiřování pojetí „společnosti“ či „společenských struktur“ a k rozmnožování aspektů jejich hodnocení.

Poněkud zjednodušující ilustrací může být stanovení tří rozsahově odlišných vymezení společnosti: soubor lidí; systém lidí a jejich vzájemných vztahů; systém lidí a jejich vzájemných vztahů k prostředí. „Obvyklé“ sociologické pojetí odpovídá v podstatě druhému vymezení společnosti, avšak již od počátku rozvoje sociologie jako samostatné vědy existovaly dvě zásadně rozdílné koncepte. Zatímco Marx vycházel z ontologického aspektu problematiky, z otázky „co je společnost a jaké jsou její vývojové zákonitosti“, pozitivista Comte preferoval aspekt úzce gnozeologický, resp. metodologický – hlavní otázkou tedy bylo, „co je sociologie“. Proto také marxistický přístup umožňuje specifikovat různé struktury společnosti a umožňuje jejich zařazení do hierarchie celé reality (viz i návaznost základních úrovní studia v pracích Marxe a Engelse – ekonomická teorie – obecná sociální teorie – filozofická teorie), kdežto přístup pozitivistický vede k přílišné analytičnosti a syntézu věcného obsahu nahrazuje snahou po metodologické univerzalitě (ta může dosahovat vysokého stupně abstraktnosti, ale postrádá systematického významového rozlišování). Modifikovaným typem uvedené rozdílnosti je však do značné míry i nestejný charakter makrosociologického a mikrosociologického studia, které se navzájem odlišuje šíří své koncepte a speciálně poměrem k ekonomické problematice. Zatímco makrosociologická hodnocení v zásadě pojímají do sféry svého zájmu i ekonomickou problematiku – ekonomický systém je subsystémem systému společnosti – vystupují v mikrosociologických studiích ekonomické faktory obvykle jen jako vnější podmínky. To má za následek zúžení empirické základny, z níž by měly vycházet sociologické generalizace.

Naznačené problémy nejsou jistě jedinými v sociologických koncepcích, jsou však všeobecně známé. Méně známé či poznávané jsou otázky překračující tradiční rámec sociologických koncepcí, a to především otázky koexistenčních (ve smyslu vnějších, ekologických apod.)

¹⁾ Studie je poněkud doplněnou českou verzí interně vydané práce v angličtině jako příspěvku na 9. Světovém sociologickém kongresu, který se konal v Uppsale ve dnech 14.–19. srpna 1978 [Charvát, Hampl, Pavlík 1978]. V minulých letech nebyla přijata k publikaci. V tomto čísle je uveřejněna I. část.

souvislosti společnosti a přírody. Je tomu tak proto, že dosavadní věda problematiku koexistence kvalitativně různých systémů buď zjednodušovala (vztah společnost – příroda byl hodnocen víceméně jako jednoúrovňová interakce; obdobně tomu bývá i u studia vztahu biologických organismů a prostředí), nebo zcela opomíjela. Také nejvýznamnější, resp. nejzákladnější klasifikace reálných systémů (event. odpovídajících věd) rozlišovala v podstatě jen různé typy elementárních kvalit (přírodní – společenské; resp. anorganické – biologické – sociální), jejich genetické posloupnosti a úrovně složitosti elementárních forem pohybu hmoty. Koexistenční systémy obsahující kvalitativně různé celky nebyly blíže specifikovány a obvykle nebyly vůbec uvažovány. Proto také byla studována především genetická struktura reality – genetické souvislosti byly kritériem druhovosti celků, integrity systémů apod. Tyto skutečnosti vyplývají z převládající analytičnosti dosavadní vědy a z dlouhotrvajícího „nezájmu“ praxe o hlubší ovlivňování prostředí. Udržení tohoto stavu v perspektivě je však nepravděpodobné. Dokládá to mimo jiné i vznik a rozvoj celé řady vědních, event. aplikovaných disciplín zabývajících se prostředím a zejména koexistencí společnosti v prostředí (regionální věda, územní ekonomika, ekistika, různé ekologické disciplíny, urbanismus atd.). Dokládá to však především pozornost, kterou již dnes věnuje společnost ekologickým otázkám, i když jde do jisté míry o určitou módnost této problematiky. Vcelku je však jisté, že význam ekologické problematiky neustále poroste.

Zdůraznění významu diferenciacie (a zpětně integrace) koexistenčních souvislostí reálných systémů vede k odlišení a zároveň ke kombinaci dvou základních struktur reality – genetické a koexistenční. Jestliže se věda dosud soustředila na poznání genetické diferenciacie částí reality, je nezbytné existující poznatky doplnit studiem koexistenčních souvislostí mezi částmi a celkem. Podobně jako můžeme rozlišovat anorganické, biologické a sociální jevy (všeobecně můžeme hovořit o pasívních, semiaktivních a aktivních jevech), můžeme rozlišit i celky elementární, semikomplexní, speciálně komplexní a finálně komplexní. To lze konkretizovat příslušnými posloupnostmi, například anorganická molekula – hornina – litosferický komplex – fyzikogeografický systém – komplexněgeografický systém, nebo člověk – sociální systém – sociálněgeografický systém – komplexněgeografický systém. Podobně lze diferencovat i příslušné vědní obory; fyzika – geologie – fyzická geografie – komplexní geografie, nebo

Schéma 1. Primární klasifikace celků

princíp komplexity

psychologie – sociologie – sociální geografie – komplexní geografie. Zavedení druhého základního principu diferenciaci a integraci – který zde nazýváme principem komplexity – získáváme možnost nejen složitějšího, ale především adekvátnějšího hodnocení struktury a vývoje reality a v rámci toho i struktury a vývoje společnosti. V druhém případě tím vlastně rušíme zdánlivou homogenitu „systémů obsahujících lidi a jejich interakce“ a nahrazujeme ji specifikací různě komplexních aktivních systémů (tj. systémů obsahujících sociální jevy) i odlišením specifických aktivních systémů na jedné straně a totálně podmíněné společnosti (totálního aktivního systému) na straně druhé. Dvoudimenzní hodnocení struktur a vývojových procesů zároveň umožňuje zpřesnit i pojetí hierarchie složitosti reálných systémů – v dosavadních schématech jak sociologických [např. Parsons 1966], tak i biologických [např. Mather 1955] nebo systémových [např. Boulding 1956] byly genetické a koexistenční úrovně běžně směřovány.

Odlišení koexistenční a genetické struktury reality, zavedení principu komplexity jakožto druhého základního principu diferenciaci a integraci reality, by měla být ovšem věnována větší pozornost. Zaměření této studie je však užší a týká se jen základní klasifikace aktivních systémů. Podrobnější řešení celé problematiky diferenciaci a integraci reality je však obsaženo v jiných pracích, na které zde odkazujeme [Hampl 1971; Hampl, Pavlík 1976; Pavlík 1981; Hampl 1989]. V zájmu větší názornosti pak jen připojujeme schéma klasifikace reálných systémů podle dvou základních dimenzí diferenciaci a integraci převzaté z těchto prací.

V následujícím sledování se soustředíme na dvě hlavní otázky. Prvou je vypracování základní klasifikace aktivních systémů z hlediska jejich struktur a na ně vázaných vztahů. V této části je zdůrazňována především koexistenční diferenciaci společnosti. Druhá část studie je určitým pokusem o integraci hodnocení diferenciaci prostřednictvím charakterizace vývoje koexistenční struktury společnosti, tj. společnosti v její vnitřní, vnější a především pak totální podmíněnosti. Vzhledem k širší vybrané problematice i nedostatečné a zároveň nerovnoměrné empirické základně půjde především o diskusi a určité uspořádání relativně jednoduchých charakteristik, dokumentovaných, resp. ilustrovaných vybranými příklady.

Klasifikace struktur a vztahů aktivních systémů

Prvotní orientaci v sledované problematice poskytne nejlépe specifikace základních typů struktur, resp. systémů, v nichž jsou obsaženy sociální jevy. Jednoduchou aplikací systémového přístupu při současném omezení hodnocených vztahů jen na vztahy koexistenční dostaneme několik typů systémů. Při této klasifikaci rozlišujeme následující prvky a vztahy:

S – soubor lidí jakožto sociálních prvků

N – soubor přírodních prvků

$\bar{s}$ – sociální vztahy, tj. vztahy mezi sociálními prvky relativně nezávislé na vnějším prostředí (třídní vztahy apod.)

$\bar{e}\bar{s}$ – ekosociální vztahy, tj. vztahy sociálních prvků relativně podmíněné vnějším prostředím (vztahy v systému osídlení apod.)

$\bar{e}$ – ostatní ekologické vztahy sociálních jevů, tj. vztahy sociálních a přírodních prvků

$\bar{n}$ – vztahy přírodních prvků, tj. především přírodní ekologické vztahy

Dále rozlišujeme soubor sociálních prvků prostřednictvím specifikace tří typů vlastností těchto prvků:

S_s – soubor lidí charakterizovaných vlastnostmi uplatňujícími se v sociálních vztazích

S_{es} – soubor lidí charakterizovaných vlastnostmi uplatňujícími se v ekosociálních vztazích

S_e – soubor lidí charakterizovaných vlastnostmi uplatňujícími se v ostatních ekologických vztazích

Kombinací uvedených prvků a vztahů dostáváme dvě základní posloupnosti vyjadřující charakter koexistenčních souvislostí sociálních prvků :

$$a) (S) \subset (S, \bar{s}) \subset (S, \bar{s}, \bar{e}\bar{s}) \subset (S, N, \bar{s}, \bar{e}\bar{s}, \bar{e}, \bar{n})$$

Jednotlivé systémy lze pojmenovat takto : soubor lidí – společnost v užším pojetí – společnost v širším pojetí – realita.

Uvedené pořadí odpovídá postupné totalizaci pojetí společnosti.

$$b) (S) \not\subset (S_s, \bar{s}) \not\subset (S_{es}, \bar{e}\bar{s}) \not\subset (S_e, N, \bar{e})$$

Príslušné systémy můžeme v tomto případě odlišit takto : soubor lidí – sociální systém – sociálněgeografický systém – komplexněgeografický systém, resp. elementární aktivní systém – semikomplexní aktivní systém – speciálně komplexní aktivní systém – finálně komplexní aktivní systém. Na rozdíl od předchozí posloupnosti nedochází zde tedy k jednosměrnému obsahovému rozšiřování systémů, nýbrž k specifikaci systémů obsahujících sociální prvky při různých komplexních úrovních jejich koexistence. V tomto smyslu je také nutno přísně rozlišovat stupeň totálnosti (všeobsažnosti) systémů od stupně jejich komplexity, který specifikuje pouze určité výsledné struktury odpovídající nejvyšší dosažené úrovni kvalitativní různorodosti obsažených prvků a podmíněnosti jejich vztahů. Proto také při postupném zkomplexňování aktivních systémů nenastává vztah inkluze ; tento vztah však nastává – s výjimkou východisek obou posloupností – mezi odpovídajícími stupni komplexního a totálního : $(S_s, \bar{s}) \subset (S, \bar{s}), (S_{es}, \bar{e}\bar{s}) \subset (S, \bar{s}, \bar{e}\bar{s}), (S_e, N, \bar{e}) \subset (S, N, \bar{s}, \bar{e}\bar{s}, \bar{e}, \bar{n})$.

Každému systému určitého stupně komplexity je tedy možno přiřadit širší systém vnitřních podmíněností odpovídající příslušnému stupni totálnosti. Plně totální podmíněnost je ovšem vyjádřena až pozicí dílčího systému v realitě celé.

Zatímco tedy prvá posloupnost dokazuje všeobecnou souvislost jevů a odráží zmnožení vnitřních struktur v závislosti na zvyšování celkovosti a všeobsažnosti systémů, je druhá posloupnost výrazem relativní autonomie různých komplexních stuktur. Poznání specifčnosti různých komplexních struktur je přitom východiskem i pro poznání struktur relativně totálních, takže se mu budeme věnovat přednostně (v zásadě tedy tvrdíme, že bez poznání „komplexního“ nelze vytvářet poznání totální, resp. relativně všestranné poznání – s tím ovšem, že poznání „elementárního“ bylo již vědou do značné míry uskutečněno). Dříve však než přistoupíme k hlubší specifikaci, je nezbytné doplnit předchozí definice, neboť tyto vycházely ze zjednodušených a objektivní složitost reality nedostatečně vyjadřujících rozlišení. Uvedme proto alespoň některá doplnění. Především je třeba zdůraznit pouze relativní održitelnost a rozlišitelnost jednotlivých typů vztahů i jednotlivých typů vlastností sociálních prvků. Tomu odpovídá i složitá hierarchizace aktivních systémů a smíšená podmíněnost jejich integrity (ta je sociální, ekosociální i ekologická).

Účelové vymezení prvků a jejich vazeb je však při každém speciálním hodnocení nezbytné. Příkladem může být politická ekonomie, která zkoumá „výrobní síly“, avšak pouze z hlediska jejich některých vlastností, z hlediska jejich uplatnění ve výrobních vztazích. Přitom je samozřejmé, že struktura a vývoj výrobních sil je výsledkem i ekosociálních a ekologických souvislostí. V případě studia sociálních jevů a procesů vyvstává však ještě jeden vážný problém, a to vyjasnění vztahů sociálního a biologického. Toto rozlišení nebylo v předchozím

hodnocení zahrnuto v zájmu zjednodušení výkladu i vzhledem k potřebě objasnění rozdílů v totálním a komplexním pojetí aktivních systémů. Při řadě otázek je však rozlišení biologických a sociálních podmíněností velmi důležité. Vhodným a současně významným příkladem je specifikace demografických systémů na jedné straně a sociálních systémů (úzeji vymezených sociálních systémů) na straně druhé. Formálně přesné odlišení obou systémů by vyžadovalo specifikaci vlastností souboru lidí realizovaných v úzce chápaných sociálních vztazích (S_{s1}) a ve vztazích demografických (S_{s2} , resp. S_d) při současném odlišení biologických a sociálních vztahů ($\bar{s}_a$, $\bar{s}_b$) a jejich demografické a vlastní sociální kombinace. Čistě účelová definice by však patrně mnoho nevyřešila, a proto je vhodnější zdůraznit tyto objektivní skutečnosti: v podstatě platí, že u demografických vlastností sociálních prvků a u demografických vztahů je „váha“ biologického vyšší a v procesu vývoje se snižuje pomaleji než u vlastních sociálních vztahů, resp. odpovídajících vlastností sociálních prvků. Z hlediska našeho sledování je pak důležité, že koexistenční vztahy, které jsou primárně podmíněné biologickými faktory, jsou – v porovnání se vztahy primárně podmíněnými sociálně – poměrně jednoduché, málo významné i málo četné. Proto také k výraznému uplatnění biologických faktorů a k relativnímu souladu jejich působení a působení faktorů sociálních dochází jen u elementárních aktivních systémů, tj. u souboru lidí. Z těchto důvodů si v dalším sledování všimneme blíže vztahu biologického a sociálního právě u elementárních aktivních systémů.

V zásadě lze tedy konstatovat, že diferenciaci a integraci reálných systémů je velmi složitá a její formálně přesné vyjádření není zatím možné. Proto chápeme předchozí specifikaci různých komplexních systémů (členění b) jen jako ilustrativní a příslušné definice (specifikace vnitřních prvků a vztahů) nekvalifikujeme jako jednoznačné vymezení, nýbrž jen jako vyjádření relativního převládání, resp. relativní dominantnosti určitých prvků a vztahů v příslušné struktuře. Přehled různých komplexních typů aktivních systémů a jejich výchozí charakterizace shrnujeme v následujícím přehledu. Charakteristiky jsou v dalším textu ilustrovány vybranými konkrétními příklady.

1. Elementární aktivní systémy

Soubor lidí lze při nejredukovanějším pojetí – redukce se vztahuje především na koexistenční (tj. ekologické v širším slova smyslu) vztahy lidí – kvalifikovat jako relativně homogenní soubor elementů. Podstata integrace systému tohoto typu není pak koexistenční, nýbrž genetická. Primární podmínkou homogenity lidí je biologická druhovost, která je vlastně jen rozvinuta sociálními podmíněnostmi do kvalitativně vyšší formy. Homogenita se uplatňuje u vlastností a předpokladů vyplývajících z vnitřní struktury jednotlivých lidí. Proto jsou všichni lidé „podobní“ z hlediska svého reprodukčního chování, z hlediska požadavků na sociální uplatnění, pracovitosti, požadavků na prostředí apod. Hodnotíme-li prostřednictvím statistického rozložení soubor lidí podle uvedených aspektů, získáme obvykle rozložení blízké se unimodálnímu symetrickému rozložení. V těch případech, kdy soubor lidí je relativně heterogenní, jde pak v podstatě vždy o vliv vnějších podmíněností a nemá trvalý charakter, např. dočasná heterogenizace obyvatelstva z hlediska intenzity reprodukce.

Vlastnosti vázané na vnitřní podstatu lidí lze blíže rozlišit do dvou typů odpovídajících jednak biologické a jednak sociální homogenitě lidského druhu. Toto odlišení je ovšem určitou abstrakcí, neboť obě složky jsou integrovány jedinečností konkrétního nositele. Přesto však v různých charakteristikách lidí jsou „váhy“ biologického a sociálního různé. Podle toho lze tedy dále specifikovat:

- lidskou populaci jakožto soubor ve své podstatě biologických elementů

– obyvatelstvo jakožto soubor ve své podstatě sociálních elementů.

Pokusme se dále o určení rozdílnosti vlastností vázaných na biologickou a na sociální podstatu vnitřní struktury lidí. Toto odlišení by bylo jistě nejvhodnější dokumentovat rozdílnostmi mezi biologickými a sociálními charakteristikami lidí; totéž je však možné uskutečnit i u charakteristik populační reprodukce, pojmem-li ji širším způsobem. Primární vlastnosti lidí z hlediska jejich reprodukce mají pochopitelně biologickou podmíněnost a jako takové jsou i relativně stabilní – příkladem je plodivost a úmrtnost. Skutečnost, že míry specifické úmrtnosti nebo specifické plodnosti vykazují změny, jsou pak v zásadě jen důsledkem vnějších podmínek (vnějších z hlediska vnitřní biologické podstaty lidí) – např. vědomá regulace plodnosti je důsledkem především sociálních podmínek. „Biologické“ se zde tedy uplatňuje jako stabilní potenciál, kdežto „sociální“ jako nestabilní využívání tohoto potenciálu. Zároveň platí, že „sociální“ je podmíněno především pozicí lidí ve společnosti a nikoliv jen vnitřní sociální podmíněností lidských individuí. V širším a v kvalitativně vyšším pojetí reprodukce obyvatelstva, tj. reprodukce nikoliv jen v biologickém, nýbrž i v sociálním pojetí, zjistíme řadu dalších charakteristik. Sociální reprodukce lidí není totiž zajištěna pouhým rozením a umíráním, nýbrž i vychováváním, vzděláváním atd. Úroveň „vychovávání“ lidí je přitom podmíněna opět na jedné straně biologickým potenciálem (IQ apod.) a sociálními podmínkami na straně druhé. Možnosti reprodukce využívání biologického potenciálu jsou však v tomto případě podstatně rozmanitější a variabilnější. Zatímco u biologické reprodukce se v zásadě nemění schopnost „reprodukování“ – ta může být vlastně jen dodatečně ovlivňována (plánované rodičovství je jen omezenou realizací určitého počtu možností) – lze u aktivizace biologického potenciálu ve sféře sociální do určité míry realizovat změny i v tomto potenciálu samotném. Celkově lze tedy konstatovat, že realizace biologického potenciálu pro biologické činnosti je málo proměnlivá a má pouze druhotnou povahu, kdežto realizace biologického potenciálu pro sociální činnosti je vysoce proměnlivá a ovlivnitelná. Toto odlišení pak vyjadřuje podstatu rozdílnosti mezi populací a obyvatelstvem, resp. mezi biologickými a sociálními charakteristikami lidí.

2. Semikomplexní aktivní systémy

Vzájemné a na vnějším prostředí relativně nezávislé vztahy lidí vytvářejí z jejich souboru i specifický systém, který již vykazuje částečnou komplexitu – sociální systém. Zvláštností tohoto systému je nejen to, že příslušné vztahy lidí, resp. jejich dílčích skupin jsou aktivní, mají znaky kooperativnosti vedoucí k dělbě funkcí atd., avšak i to, že jde o systém tvořený elementy téhož druhu. Pomineme-li případy kolektivních forem života některých organismů – navíc případy vcelku vzácné a z hlediska rozsahu kolektivů velmi omezené – jsou lidé jediným druhem (ve smyslu biologického druhu), který žije v intenzivní vzájemné koexistenci a vytváří tak nejen geneticky, ale i koexistenčně integrovaný systém. Podmínkou fungování tohoto systému je jeho vnitřní hierarchie, a tedy i nezbytná heterogenita a nerovnoměrnost (pyramidální, resp. hierarchická struktura). Proto také zjišťujeme při hodnocení uplatnění jednotlivých lidí v sociálním systému značnou nerovnoměrnost: např. z hlediska významnosti funkcí nebo příjmové úrovně vykazuje soubor lidí obvykle asymetrické nebo přechodné rozložení. V důsledku primární homogenity lidí a jejich progresivního rozvoje nemůže však být tato nerovnoměrnost – alespoň ve většině znaků – trvalá, přičemž vždy musí příslušný soubor vykazovat v některých znacích i relativní homogenitu. Z toho dále vyplývá, že sociální systém je vnitřně relativně heterogenní, že však heterogenita souboru příslušných prvků je poměrně omezená (týká se především těch znaků, které jsou významné pro pokrok na daném stupni vývoje) a ve svých specifických formách obvykle jen dočasná. Hierarchizace systémů

a odpovídající heterogenita souboru lidí je vlastně neustále reprodukována, přičemž primární nerovnoměrnosti mezi lidmi jsou překonávány (např. homogenizace podle spotřeby potravin nebo oděvů) a nahrazovány nerovnoměrnostmi vývojově vyššího stupně (např. heterogenizace podle vybavenosti obyvatelstva automobily). Sociální systém je tedy vlastně „v něčem homogenní a v něčem heterogenní“. Tím je také zajištěno nejen udržení, ale i rozvíjení homogenity souboru lidí na jedné straně a současně i vnitřní hierarchie a heterogenity jejich koexistenční struktury (koexistenční z hlediska vztahů lidí v rámci sociálního systému) na straně druhé.

Zvláštní poznámku je nutno konečně věnovat rozdílům v měnitelnosti heterogenity různých charakteristik lidí, jakožto „členů společnosti“ a problému relativní trvanlivosti či dočasnosti této heterogenity. Skutečnost, že heterogenita například ve spotřebě potravin je ve vyspělých státech víceméně překonána, je všeobecně známa, stejně tak v socialistickém zřízení byla do jisté míry prosazována snaha o relativní homogenizaci v celkové životní úrovni. Je však možno nalézt i takové znaky, které vykazují relativně trvalou heterogenitu, tj. především znaky vázané na organizační strukturu společnosti. Diferenciace lidí z hlediska podílu na řízení společnosti je pak možno kvalifikovat jako trvale heterogenní s tím ovšem, že samotná biologická reprodukce lidí, proces výběru vedoucích pracovníků, všeobecné rozšiřování účasti lidí ve výběru vedoucích pracovníků apod., jsou z hlediska individuálních lidí jakýmsi „dodatečným osvobozením“ od nerovnoměrnosti diferenciace sociálního systému a zároveň i dokladem toho, že ve vztahu k individuálním lidem není tato nerovnoměrnost trvalá, nýbrž dočasná a změnitelná.

3. Speciální komplexní aktivní systémy

Společnost v širším pojetí není vytvářena jen úzce chápanými vzájemnými vztahy lidí (sociální vztahy), nýbrž i jejich vztahy podmíněnými vnějším prostředím, které jsme označili jako vztahy ekosociální. Oba typy vztahů lidí a jejich dílčích skupin je možno specifikovat jako dvě relativně autonomní struktury společnosti. Jestliže sociální vztahy integrují soubor lidí v sociální systém (vnitřní struktura společnosti), pak vztahy ekosociální integrují soubor lidí v systém sociálněgeografický (vnější struktura společnosti, tj. systém osídlení v širokém pojetí). Také tento systém je vlastně tvořen pouze sociálními jevy, avšak vztahy těchto jevů, jejich uspořádání apod. jsou podmíněny komplexněji, tj. všestrannou koexistencí lidí, jejich dílčích skupin i celé společnosti v konkrétním prostředí a v konkrétním systému vztahů k tomuto prostředí. Dílčími složkami sociálněgeografického systému jsou proto relativně komplexně podmíněné jednotky – sídla, regiony apod. Systém těchto jednotek je vnitřně heterogenní a hierarchizovaný, a to v podstatě ve všech velikostních znacích. Podle nerovnoměrnosti ve velikosti sídel i jiných sociálněgeografických jednotek a podle vývoje jejich rozrůznění víme, že zmíněná heterogenita není dodatečně měněna na homogenitu, jak tomu je u diferenciace lidí v rámci sociálního systému. Zároveň je známé, že tato heterogenita se v podstatě neustále stupňuje, i když v dlouhodobém pohledu především prostřednictvím výměny svých forem (např. nahrazování koncentrace obyvatelstva koncentrací pracovních příležitostí v progresivních oborech). Vcelku lze tedy konstatovat, že sociálněgeografický systém vykazuje vyšší heterogenitu než systém sociální a že tato heterogenita se v procesu vývoje dále zvyšuje. I tak je však možné označit tuto heterogenitu za částečně omezenou, a to ve smyslu, že společným znakem všech sociálněgeografických jednotek určitého typu je vždy dosažení jakési kritické či minimální velikosti. Tak například malých sociálněgeografických regionů (měřeno počtem obyvatel) je vždy největší počet, avšak sociálněgeografické regiony bez obyvatelstva nemohou existovat – aby se vytvořil sociálněgeografický region (nebo sídlo

apod.), musí dojít k integraci určitého minimálního či kritického počtu obyvatelstva. Zmíněná kritická velikost odpovídá v podstatě modu v daném rozložení a je vždy vyšší než nula; četnost případů se ovšem od modu snižuje ve směru k nule velmi rychle, takže při celkové generalizaci se celé rozložení jeví jako pozitivně krajně asymetrické. Výrazem určité homogenity sociálněgeografických systémů jsou dále i některé shodné charakteristiky strukturální, obecně integrační principy apod.

4. Finální komplexní aktivní systémy

Posledním typem systému je vlastně celá realita, resp. její nejsložitější části, v nichž se vyskytují sociální jevy. Tyto celky by bylo možno označit jako komplexněgeografické systémy nebo přímo jako komplexní strukturu „prostředí“. Z hlediska souboru sociálních jevů je pak možno identifikovat tuto strukturu nejjednodušeji prostřednictvím rozložení obyvatelstva. V tomto případě jde o strukturu s heterogenitou nejvyššího stupně – míst bez obyvatelstva je nejvíce, a proto krajně asymetrické rozložení je zde plně rozvinuto – zároveň o strukturu, jejíž heterogenita se v procesu vývoje dále umocňuje, i když do určité míry v důsledku výměny forem nerovnoměrnosti (např. nejprve nabývá na významu prohlubování nerovnoměrnosti v rozmístění samotného obyvatelstva a později se stává významově primární rozrůznění v úrovni koncentrace různých funkcí, rozrůznění, které je v podstatě závislé na progresivitě těchto funkcí).

Z provedené specifikace základních typů aktivních systémů celkově vyplývá, že s postupným zvyšováním komplexity systémů se zvyšuje jejich vnitřní různorodost, nerovnoměrnost a hierarchičnost. V závislosti na změnách úrovně komplexity aktivních systémů se přitom mění i další významné charakteristiky. Z těch je nejpodstatnější inverzní vztah vnitřní diferenciací systémů z hlediska principu řádovosti (hierarchizace typu mikrosystém – mezosystém – makrosystém, která je vlastně sekundárním doplněním diferenciací z hlediska komplexity systémů) a z hlediska principu druhovosti (ve smyslu geneticky podmíněné homogenity jevů, např. lidský druh – lidské rasy apod.). Zatímco elementární aktivní systém v zásadě představuje soubor postrádající vnitřní hierarchizaci, je sociální systém již výrazně diferencován podle principu řádovosti, i když je zde současně významná diferenciací do funkčně homogenních komponentů (ekonomická sféra, kulturní sféra apod.), do relativně stejnorodých sociálních tříd atd. U sociálněgeografických a u komplexněgeografických systémů je pak řádovostní diferenciací ve vnitřní organizaci dominantní.

Příklady

Předchozí klasifikaci aktivních systémů z hlediska úrovně komplexity je vhodné ilustrovat několika konkrétními příklady. Pro hodnocení diferenciací vybraných souborů a znaků je použito statistické rozložení četností. Vždy je vymezeno 8 nestejných variačních skupin, určených poměrem k průměru (prostý aritmetický průměr): hranice intervalů jsou určeny $1/8$, $1/4$ a $1/2$ průměru, průměrem, dvojnásobkem, čtyřnásobkem a osminásobkem průměru. Tímto způsobem lze přesněji srovnávat různé stupně heterogenity komplexních systémů, resp. jejich souborů. Celkovou charakteristikou této heterogenity je ukazatel „nerovnoměrnosti“ odpovídající trojnásobku podílu 1. a 8. skupiny + dvojnásobku podílu 2. a 7. skupiny + podílu 3. a 6. skupiny (rozložení četností je vyjádřeno v procentech).

Pro charakterizaci vnitřní heterogenity souboru elementárních aktivních systémů byl vybrán jako reprezentativní ukazatel počet zemřelých na 1000 obyvatel, neboť v tomto případě je rozhodující vnitřní podmíněnost lidí, a tedy homogenita jejich souboru, zatímco vnější podmínky, a to i sociální, mají omezenější význam. Byly sledovány čtyři soubory:

- a) 17 států kapitalistické Evropy (včetně Turecka, ale bez malých států, jako Lucembursko nebo Island).
Údaje se vztahují k roku 1974.
- b) 32 afrických států (bez Jihoafrické republiky a tehdejší Rhodesie) – údaje pro rok 1974.
- c) 50 států v rámci USA (District of Columbia byl spojen s Marylandem) – údaje pro rok 1974.
- d) 27 světových regionů vymezených statistikou OSN – údaje k roku 1974 (tab. 1).

Výsledky jednoznačně potvrzují předpokládanou homogenitu sledovaných souborů z hlediska vybraného znaku – průměrná nerovnoměrnost činí pouze 1,3. Obdobné výsledky bychom získali i při hodnocení různých druhů sociálních předpokladů lidí – schopnost vzdělávání, předpoklady pracovní produktivity apod. V této souvislosti je možné odkázat i na práci Thorndikeho (1928) dokazující homogenitu lidské populace z hlediska inteligenčního potenciálu.

Druhé hodnocení se týká diferenciací aktivních semikomplexů, tj. vlastních sociálních systémů a jejich souborů. Vybranou charakteristikou je zde HNP/obyv. (resp. příjem na obyvatele v případě USA), který z dosažitelných charakteristik nejcelkověji odráží sociální a ekonomickou vyspělost. Byly sledovány stejné soubory jako v předchozím případě, kromě souboru d). Údaje se však vztahují v případě USA k r. 1975 a v případě afrických zemí k r. 1967 (tab. 2).

V těchto případech již zjišťujeme poměrně značnou heterogenitu, i když její úroveň je u různých souborů rozdílná – průměrná nerovnoměrnost činila 18,3, avšak v případě vnitřní diferenciací USA, jakožto integrovaného sociálně-ekonomického systému byla nulová. To dokládá určitou heterogenitu aktivních semikomplexů a současně nepravdivost a do značné míry i proměnlivost její úrovně. Jinou vhodnou charakteristikou těchto systémů je i rozrůznění domácností, resp. rodin z hlediska úrovně příjmů. Z jiné formy rozložení četností bylo možno přibližně rekonstruovat rozložení používané v tomto sledování pro domácnosti v ČSFR (výsledky mikrocenzu v r. 1970) a pro rodiny v USA (k r. 1974). V prvním případě činila nerovnoměrnost 13 a v druhém případě 43. V zásadě je možno konstatovat, že i tyto výsledky rovněž potvrzují výše uvedené hodnocení.

Konečně třetí soubor hodnocení se vztahuje k sociálněgeografické a komplexněgeografické diferenciaci, tj. k speciálně a finálně komplexním aktivním systémům. Obě diferenciací prozatím neodlišujeme vzhledem k relativně plně komplexní podmíněnosti vlastní sociálněgeografické diferenciací. Reprezentační charakteristikou je v tomto případě hustota zalidnění. Zároveň však připojujeme i charakteristiky geografické diferenciací dříve hodnocených znaků – počet zemědělných, HNP nebo příjem obyvatelstva na jednotku plochy. Při diferenciaci v územní intenzitě zalidnění jsou sledovány stejné soubory jako při prvním hodnocení – údaje se vztahují vesměs k roku 1974 (tab. 3).

Tabulka 1. Diferenciace vybraných souborů z hlediska úmrtnosti obyvatelstva

Soubor	1	2	Relativní četnosti podle skupin						Nerovnoměrnost
			3	4	5	6	7	8	
a)				52,9	47,1				0
b)			3,1	40,6	56,3				3,1
c)			2,0	46,0	52,0				2,0
d)				59,3	40,7				0

Tabulka 2. Diferenciace vybraných souborů podle ekonomické úrovně

Soubor	1	2	Relativní četnosti podle skupin						Nerovnoměrnost
			3	4	5	6	7	8	
a)	–	5,9	11,8	23,5	58,8	–	–	–	23,6
b)	–	–	21,9	34,4	37,5	3,1	3,1	–	31,2
c)	–	–	–	52,0	48,0	–	–	–	0

Tabulka 3. Diferenciace vybraných souborů z hlediska hustoty obyvatelstva

Soubor	Relativní četnosti podle skupin								Nerovnoměrnost
	1	2	3	4	5	6	7	8	
a)	11,8	5,9	11,8	35,3	17,6	17,6	–	–	76,6
b)	18,75	15,65	18,75	18,75	21,9	3,1	–	3,1	118,7
c)	18,0	12,0	22,0	24,0	12,0	4,0	8,0	–	120,0
d)	11,1	22,2	14,8	14,8	26,0	7,4	3,7	–	107,3

Charakteristiky diferenciace prvních tří souborů podle ukazatele počet zemědělných na km² v r. 1974 jsou následující (tab. 4).

Obdobné charakteristiky podle ukazatele HNP/km² soubor a) v r. 1974, soubor b) v r. 1967, resp. příjem obyvatelstva km², soubor c) v r. 1975 jsou pak tyto: (tab. 5).

Všechna hodnocení geografické diferenciace prokázala mimořádnou úroveň heterogenity. Úroveň nerovnoměrnosti se pohybovala v rozmezí 76,6–140,6 a byla tedy výrazně vyšší než u aktivních semikomplexů. Určité doplnění však vyžaduje hodnocení geografické diferenciace z hlediska odlišení heterogenity speciálně komplexních (sociálněgeografické systémy) a finálně komplexních aktivních systémů (komplexněgeografické systémy). Při klasifikaci těchto systémů byla konstatována vyšší heterogenita finálních komplexů vzhledem k existenci relativních shodností sociálněgeografických systémů ve strukturálních znacích a vzhledem k nezbytnosti dosažení určité velikosti sociálněgeografických systémů (naproti tomu u komplexněgeografické diferenciace se setkáváme s nulovými jednotkami). Tyto skutečnosti lze konkretizovat na diferenciaci určitého souboru sociálněgeografických systémů: pracovní mikroregiony v ČR (vymezené podle kritéria převládajícího směru vyjížďky za prací v r. 1961; počet obyvatel se vztahuje k r. 1967; celkem bylo vymezeno 193 mikroregionů). Diferenciace tohoto souboru byla hodnocena jednak podle populačních velikostí mikroregionů, jednak podle stupně koncentrace obyvatelstva do regionálního střediska (jakožto strukturální charakteristiky). V prvním případě dosahuje nerovnoměrnost hodnoty 84,4, v druhém případě pouze 25,5. Zároveň je možno konstatovat, že při hodnocení komplexněgeografické diferenciace by měly být zahrnuty do sledování všechna sídla jakožto potenciální střediska mikroregionů: většina sídel by si žádný pracovní mikroregion nevytvořila, takže největší četnost by byla v prvé skupině (převládající počet nulových jednotek) (tab. 6).

Výchozí klasifikace struktur aktivních systémů je do jisté míry pouze statickým vystižením jejich koexistenční diferenciace. Je proto nezbytné pokusit se o určitou dynamizaci hodnocení

Tabulka 4. Diferenciace vybraných souborů podle charakteristiky „počet zemědělných na km²“

Soubor	Relativní četnosti podle skupin								Nerovnoměrnost
	1	2	3	4	5	6	7	8	
a)	11,8	5,9	17,6	29,4	11,8	23,5	–	–	88,3
b)	6,2	18,8	12,4	28,2	28,2	3,1	3,1	–	87,9
c)	20,0	10,0	24,0	26,0	8,0	6,0	6,0	–	122,0

Tabulka 5. Diferenciace vybraných souborů podle charakteristik územně ekonomické intenzity

Soubor	Relativní četnosti podle skupin								Nerovnoměrnost
	1	2	3	4	5	6	7	8	
a)	17,6	17,6	11,8	17,6	11,8	23,6	–	–	123,4
b)	21,9	25,0	15,6	18,8	15,6	–	–	3,1	140,6
c)	20,0	16,0	24,0	18,0	8,0	6,0	8,0	–	138,0

Tabulka 6. Diferenciace pracovních mikroregionů v ČR podle vybraných charakteristik

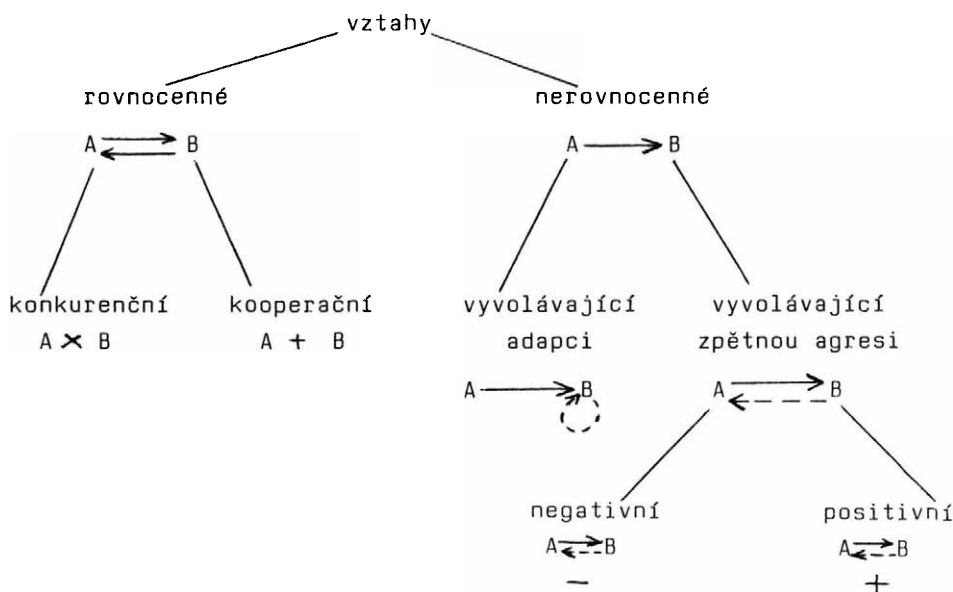
Ukazatel	Realtivní četnosti podle skupin								Nerovno- měrnost
	1	2	3	4	5	6	7	8	
Počet obyv.	0,5	14,5	33,7	29,6	14,0	5,7	0,5	1,5	84,0
Poměr počtu obyv. zázemí a střediska	–	3,5	13,5	40,5	37,5	5,0	–	–	25,5

koexistenčních struktur, a tedy o stanovení charakteristik jejich vzájemných interakcí a jejich dialektické podmíněnosti. Takovéto hodnocení je ovšem vhodnější spojit se sledováním vývojové problematiky; určité výchozí charakteristiky je však možné stanovit – alespoň všeobecným způsobem – již v návaznosti na předchozí klasifikaci struktur. Z této klasifikace především vyplývá, že věcným obsahem koexistenční dialektiky společnosti je protiklad relativní homogenity lidského druhu a relativní heterogenity prostředí jeho existence. Opakování výskytu jevů určitého typu v rozmanitých podmínkách je tak výchozím zdrojem změn lidského druhu i samotného prostředí. Nejpodstatnějším výrazem této interakce je samotné formování společnosti jakožto kvalitativně zcela nového reálného systému, systému integrovaného současně geneticky i koexistenčně. K podobné integraci totiž v přírodním prostředí nedochází – jak již bylo uvedeno, žádný biologický druh nevytváří koexistenčně integrovaný systém a žádný biologický druh nemá v zásadě možnost, resp. schopnost výraznějšího aktivního působení na prostředí, resp. výraznějšího pozměňování prostředí.

Vytvoření a rozvoj společnosti v jejím širokém pojetí je tedy možné kvalifikovat jako výsledek interakce homogenního souboru lidí a heterogenního systému prostředí. Proto také charakter struktury společnosti je částečně heterogenní, proto dochází k formování vnitřní (interakce homogenního souboru lidí a relativně heterogenního systému společnosti) a vnější (interakce částečně heterogenního systému společnosti a plně heterogenního systému prostředí) struktury společnosti, proto je stupeň heterogenity vnitřní a vnější struktury odlišný atd. Z postupné heterogenizace koexistenčních struktur aktivních systémů v závislosti na zvyšování jejich komplexity, resp. komplexity jejich podmíněností vyplývá však i obecný charakter vzájemných interakcí těchto struktur. V zásadě lze konstatovat, že relativně komplexní struktury „heterogenizují“ struktury relativně nekomplexní a opačně, že relativně nekomplexní struktury „homogenizují“ struktury relativně komplexní. Výsledkem této interakce není ovšem změna primárního charakteru příslušných struktur, nýbrž jen jejich sekundární a časově omezené pozměňování vyvolávající reprodukci původních struktur na kvalitativně jiné, a to obvykle vyšší úrovni. Pouhé rozlišení úrovně homogenity, resp. heterogenity různých struktur aktivních systémů a navazujících vztahů neumožňuje ovšem specifikaci řady podstatných kvalitativních charakteristik těchto vztahů. Pokusme se proto o určitou klasifikaci samotných vztahů. Všeobecně je možno hodnotit vztahy sledovaných systémů i jejich prvků jako vztahy aktivní. Možnosti této aktivity jsou však různé. Při nejjednodušší typizaci lze vycházet ze dvou hlavních aspektů: vztah je vázán buď na relativně rovnocenné, nebo na relativně nerovnocenné struktury, resp. systémy; vztah je relativně nepřátelský nebo relativně přátelský. Podle toho rozeznáváme vztahy rovnocenné a nerovnocenné a vztahy konkurenční a kooperační a jejich vzájemné kombinace. Vzhledem k vývojové

dynamičnosti aktivních systémů je typizace konkrétních vztahů z vlastního strukturálního hlediska velmi problematická – charakter vztahů je historicky proměnlivý – takže v této části se omezíme jen na všeobecné rozlišení. Právě pro historickou měnitelnost charakteru vztahů budeme však dále členit nerovnocenné vztahy z hlediska stupně této nerovnocennosti: zjednodušeně můžeme rozlišit případy relativně silné nerovnocennosti, které umožňují pouze přizpůsobování „slabšího partnera“ – jde tedy o adaptaci – nebo o případy relativně slabé nerovnocennosti, při nichž dochází k zpětnému ovlivňování silnějšího partnera slabším, takže je možno hovořit o zpětné agresi. Zpětnou agresi pak dále členíme na negativní (sekundární konkurence) a na pozitivní (sekundární kooperace). Z kombinací uvedených rozlišení dostáváme následující klasifikační schéma vztahů: (schéma 2).

Schéma 2. Klasifikace vztahů aktivních systémů

Z uvedených typů vztahů mají z hlediska formování a rozvíjení společnosti největší význam vztahy kooperační, neboť tyto vztahy v podstatě odlišují společnost od přírodních systémů, podmiňují vyšší efektivnost aktivních systémů, jsou kardinálně novým a kvalitativně nejvyšším principem organizace reálných systémů. Co je však příčinou vzniku kooperativních vztahů? Protože je to společnost, u níž dochází k vytváření kooperačních vztahů, a protože společnost představuje jakéhosi prostředníka mezi homogenníou lidského druhu a heterogenníou vnějšího prostředí, můžeme z hlediska koexistenční struktury reality označit vzájemnou interakci homogenního souboru vývojově nejvyšších elementů, tj. lidí a heterogenního systému jejich prostředí jako primární dialektickou podmíněnost vytváření a fungování kooperativního společenského systému. Kooperativnost tohoto systému není ovšem univerzální. V podstatě můžeme konstatovat, že jde o spolupráci a příslušné propojení aktivních elementů (tj. relativně rovnocenných prvků) v rámci jejich společného boje s nerovnocenným partnerem – s prostředím. Jsou to tedy na jedné straně kvalitativní předpoklady lidí jakožto aktivních elementů (schopnost vzájemné komunikace a poznávání, perspektivnost atd.) a na

straně druhé vnější determinace (vztah prostředí – společnost je v zásadě nerovnocenným vztahem, který lze zároveň hodnotit i jako vztah celku a části), které podmiňují formování kooperativního systému. Proto se také kooperativnost uplatňuje primárně v těch společenských strukturách, které jsou rozhodující pro vztah společnosti k přírodě. Jinými slovy, můžeme hovořit o vnitřní společenské kooperativnosti z hlediska jejího vnějšího působení. Konkrétním procesem této kooperace je pak práce společnosti. „Práce je především procesem mezi člověkem a přírodou . . .“ [Marx 1954 : 196]. Rozvíjení pracovního procesu je tudíž nejpodstatnější pro vznik a rozvoj společnosti (viz např. hierarchizace zákonů a struktur společenského systému podle Langeho [1963]), a to jak v rámci vnitřní struktury společnosti (profesionální struktura pracujících, ekonomicko-technická organizace atd.), tak i v rámci vnější struktury společnosti (územní děba práce vyjádřená především v organizaci systému osídlení). S postupným vzdalováním od pracovního procesu pak podíl kooperativnosti ve vztazích sociálních jevů a systémů slábne. Pokud jde o vztah společnosti a přírody v jeho separaci od vnitřní struktury společnosti uplatňuje se zde primárně nerovnocennost obou struktur a tudíž relativní determinovanost společnosti přírodním systémem.²⁾ Omezenější kooperativnost se však projevuje i v rámci systému sociálních vztahů mezi lidmi v jejich odtrženosti od vnějšího prostředí. Zde se jako primární vztah prosazuje vztah konkurence, neboť jde o vztahy relativně rovnocenných jevů, přičemž chybí bezprostřední „kooperativnost vynucující“ vnější vliv. V tomto smyslu také vztahy lidí do značné míry odpovídají vztahům jedinců v rámci biologického druhu. Formování sociální struktury v jejím užším pojetí (v její relativní odtrženosti od interakce společnosti a přírody, a tedy i od výrobních sil) vede pak především k znerovnoměrnění vzájemných vztahů lidí, jejich skupin a především společenských tříd při zachování vzájemné konkurenčnosti. Význam „čistě sociální“ konkurence a obdobně význam vlivu přírodních determinací je však z hlediska vytvoření, rozvíjení a fungování společnosti sekundární, neboť na rozdíl od vytváření kooperativního společenského systému jsou zmíněné vztahy založeny na dílčích podmínkách a mají tudíž i relativně dílčí uplatnění. Proto také sociologické koncepce založené na univerzalizaci vztahů v těchto dílčích sférách (geografický determinismus, sociální darwinismus) jsou nesprávné. Pokouší se vlastně monopolizovat určitý druh vztahů a zanedbávají skutečnost, že je to právě interakce různých struktur a různých vztahů, která podmiňuje vznik a rozvoj společnosti a příslušné kvalitativně nejvyšší formy vztahů – vztahů kooperativních.

K diferenciaci struktur aktivních systémů z hlediska uplatnění kooperativních vztahů je vhodné ještě dodat, že významnou dimenzí této diferenciaci je i diferenciaci z hlediska principu řádovosti. V tomto případě můžeme hovořit o určité době s nejcelkovější podmíněností formování kooperativních struktur „uvnitř společnosti z hlediska jejího vnějšího působení“. Také relativně ucelené aktivní mikrosystémy vykazují vnitřní kooperativnost z hlediska vztahu k okolí, a to ať již jde o případy vnější determinace nebo konkurence – vůči „sousedním“ mikrosystémům (vnější konkurence) nebo vůči systémům vyšších řádů (vnější determinace). Nejvhodnějším příkladem této skutečnosti jsou rozdíly v míře „kooperativnosti“ u vnitřních a vnějších vztahů jednotlivých států.

²⁾ Relativní determinovanost nelze ovšem chápat jako vztah určující společenský vývoj, jak tomu bylo u geografického determinismu, nýbrž jako vztah sounáležitosti společnosti k široce chápanému přírodnímu řádu (zahrnujícímu koneckonců i samotnou společnost), který společnost nemůže ani při maximální úrovni své síly zásadně změnit, neboť by zahubila samu sebe.